

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/16 Fall 2016, p. 41-52

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10073>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 31.10.2016

✓ Accepted/Kabul: 15.12.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. İlhan ERDEM - Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK

This article was checked by iThenticate.

ABBASİLERİN BİZANS İLE TİCARİ İLİŞKİLERİ*

Mustafa HİZMETLİ**

ÖZET

İslam'ın VII. Yüzyılda tarih sahnesine çıkışından itibaren Müslümanlar Bizanslılarla dini, siyasi, askeri ve kültürel münasebetlerde bulunmuşlar ve bu ilişkiler araştırmacıların da ilgisi çekmiştir. Hz. Peygamber, Dört halife ve Emeviler dönemlerinde daha çok siyasi, askeri ve kültürel çerçevede seyreden bu ilişkilere, ticari faaliyetlerin önem kazandığı Abbasiler döneminde ekonomik boyut da eklenmiştir. Abbasi-Bizans ticari ilişkileri W. Heyd'in çalışması dışında hakkında pek fazla araştırılmamış hususlardan biri olarak karşımızda durmaktadır. İslam fetihlerinin öncesinde Bizanslılar Akdeniz'de rekabet tanımaz bir üstünlüğe sahiptilerdi. Asya ticaret yollarının nihayet bulunduğu sahiller ellerindeydi; Kızıldeniz'in doğu mallarını boşalttığı Mısır, Basra körfezinden, Orta Asya'dan kalkan kervanların yüklerini boşalttıkları Suriye, ayrıca Karadeniz üzerinde doğu ticaretinin ilgilendiği tali noktalar onlarındı. Ancak Müslüman Arapların buraları ellerinden alması doğu ticaretini ve Bizans'ın ticari çıkarlarını altüst eden bir durum ortaya çıkarmıştır. Doğu mallarının Batıya aktarıldığı yollardan biri de Karadeniz'deki Trabzon idi. Nitekim İbn Havkal, Doğu ürünlerinin antreposu olarak Trabzon limanı üzerinde durmaktadır. Burası Abbasiler zamanında her yıl Çerkez, Müslüman, Bizanslı, Ermeni tacirlerin sık ziyaret ettiği ve birçok pazaryeri kurulan bir şehirdi. Bu noktada esas sorumuz Müslüman mallarının Abbasi devletinin hangi bölgesinden buraya ulaştığıdır. Bu dönemde değiş tokuşun yapıldığı başlıca pazaryerleri Trabzon'un yanı sıra Antakya ve İskenderiye'dir. Bu çalışma Abbasilerle Bizans arasındaki ticari ilişkiler konusuna dikkat çekmeyi hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Bizans, Ticaret, Trabzon, Antakya, İskenderiye, Kızıldeniz.

* 1-4 Eylül 2016 Tarihlerinde Roma-İtalya'da gerçekleştirilen "XI. Avrupa Sosyal Ve Davranış Bilimleri Konferansı"nda Sunulan Bildirinin Genişletilmiş Halidir.

** Doç. Dr. Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: mustafahizmetli@gmail.com

COMMERCIAL RELATIONS OF ABBASIDS WITH BYZANTINES

ABSTRACT

From the blooming of Islam at the scene of history in VII. Century Muslims had religious, political, military and cultural relations with Byzantines and those relations have drawn attention of researchers. In the term of Abbasids in which commercial activities got importance, economical dimension had added to the cruising relations in political, military and cultural areas in the time of the Prophet, the Four Caliphs and Emevids. The Abbasid-Byzantine commercial activities stands as a few researched subject except the study of W.Heyd. Before the conquests of Islam Byzantines had the superiority knew no rivalry in Mediterranean Sea. Coasts at the end of Asian trade were in their hands; Egypt where Redsea unloaded Eastern goods, Syria where caravans took the road from Persian Gulf, Central Asia unloaded their goods and the secondary points of Black Sea which Eastern trade had interested in were all in their hands. However bereaving those by Arabs arose a situation that upset commercial benefits of Byzantium. One of the roads by which Eastern goods transferred to West was Trabzon. Thus Ibn Havkal told Trabzon as warehouse of Eastern products. There was a city where the bazaar that Circassians, Muslims, Byzantines and Armenian traders visited every year did set up. At this point, our main problem is that Muslims' goods reaching there by which region of Abbasid State. In this term primary bazaars that exchange was done were Antakya and Aleksandria beside Trabzon. This study intends to take attention to commercial relations between Abbasids and Byzantium.

STRUCTURED ABSTRACT

The commercial relations of the Abbasids with Byzantium and the important roads, routes, ports, commodity between the two countries are examined in the light of resources and researches. Beginning of Arab-Byzantine commercial relations was based on a ferman that including the sending of Meccan trade caravans to Palestine. Hashim, who was the leader of Mecca at that time, took this ferman from emperor Great Leon in 467. Also the use of Byzantine dinars in commercial operations in pre-Islamic Mecca is a phenomenon that shows that these bonds are maintained. Diplomatic and military relations beginning during the period of Muhammad resulted in the Rashid caliphate period with the lands of Palestinian, Syrian, Egyptian, and North African emerging from the hands of Byzantium. As a result of conquest Egypt and Alexandria by Muslim Arabs caused Byzantium suffered heavy loss. Because at that time Egypt was a grain warehouse and Alexandria was very important as a trade port. Such that from the beginning of the eighth century, Mediterranean trade ruined and the entire economic movement has turned to Baghdad. Christians can not even buoy the board here anymore. Social and cultural relations have also been established with Byzantium during the Umayyad period when wars were decisive. According to Mukaddesi, during this period, Muslims traveled to Konstantinapolis (Istanbul) to buy war prisoners, to take and bring letters, to do war and trade.

Turkish Studies

Byzantine envoys who visited Baghdad, newly established during the second Caliph al-Mansur period during the Abbasids period, sent their impressions of the city to caliphate. It is recorded that with the influence of Byzantine envoys recommendations, circle markets within the city are carried to the areas outside the walls. In the period of Caliph Harûnürreşîd, the fiancée of the son of the Emperor Nikephoros, who was taken prisoner during the Ereğli campaign, was sent to the Byzantine palace with the valuable items and precious gifts in the caliphate because of the emperor's personal preference. The emperor showed his gratitude to caliph's gesture by sending a gift as 50.000 dirhams, 100 pieces of silk, 300 pieces of precious clothes, twelve falcons, four hunting dogs and three horses. In the period of Caliph Me'mun, Abbasids is at the height of economic prosperity. It is understood that the Caliph sent gifts to Byzantine emperor about a hundred times the gifts from the Byzantine emperor. From this anecdote, it is learned that the most precious gift for the Byzantines is musk and sable.

When examining Abbasids and Byzantine commercial relations, it is gaining importance which routes were used to transfer the Indian and Chinese goods as also known eastern goods to Byzantium. It is known that at least a portion of these goods came through the Red Sea. The main ports to which these goods are transferred from the Red Sea are Mecca's port Jeddah, Medina's port el-Cer and it was the old Kulzum in the north west of the bay. The last one was in prosperity because it was common port of Egypt and Syria. During the period of channel that connecting to the capital of Egypt to North of the Red Sea was able to take the merchant's goods to Cairo from this road and then to the Mediterranean via the Nile river. It is reported that the construction of a canal that connects the two seas to the Mediterranean via the Suez canal is thought of by the Caliph Harûnürreşîd. When it reminded that the Byzantines could attack the Holy Land, Caliph Harûnürreşîd gave up it. After this point, goods transported directly to the Mediterranean with caravans via the Nile or Suez canal was taken away either Alexandria or Faramiah.

The goods brought from the East to Jeddah could reach to West when it was bought by the Egyptians who go to Egypt or the pilgrims or via Syrian merchants heading towards Damascus. Most of the visitors were moving towards Damascus that is a meeting point where many important roads are united. This mobility gave to Damascus as a kind of transfer station function. An important route to Syria was the Euphrates river which was convenient to expedition from the Persian Gulf to the Mediterranean. Rakka and Balis cities constituted two important points in this route where there was a continuous flood of goods. Two days from Balis to the west, there is the city of Aleppo that is the commercial center of northern Syria. Some of the goods coming to Aleppo continued to Ankatya and reached the sea. From the agreement of 970 transcribed by Ibn al-Adim, there are regular caravan services between Antakya and Aleppo and who brought the people from Aleppo to the sea, was an important warehouse long before the Crusades.

Trabzon, one of the border towns of the Byzantines, is one of the important routes to which the eastern goods are transported to the West. It is the most important bazaar that Islam and Byzantine trade meet in there. It is certain that Muslim and Armenian merchants brought their

Turkish Studies

own goods to bazaar. The government provided significant benefits from customs revenues in Trabzon where many Muslim merchants live there. There is no way to determine where these goods came from. They may be from people of Dicle, Iran or Bukhara. But the stopping places of these goods are known. This city is Arzen that will take the name of Erzurum afterwards. Local and foreign merchants in this city were rich by selling the goods of different countries of Iran, India and Asia. Erzurum was one of the major commercial centers on the great road from Trabzon to Asia. This location gave commercial importance to Erzurum. Another city that makes it easier for inner Asian goods to come to Trabzo is Artenuç village that is near the Çoruh River. It used to be important as a castle and trade center. Traders were coming from Armenia, Syria, Georgia and Trabzon in the tenth Century to his place. The high tax incomes from the city give an idea about the importance of commercial activity. The Abbasid state was exporting much of the goods, especially from Iraq in tenth century that was the peak of trade with eastern Europe. Many goods came from Byzantium to Baghdad markets. The main ones are the famous Byzantine silk dresses, linen clothes, rug, fragrant plants, glue, mastic tree resin, leather germent, swords, gold and silver containers, various medicines, Byzantine money Dinar, ceramic containers, spring roses, atlas, pure silk, agile war horses, brass mine, almond, coral, pants belts, water engineers, agricultural specialists, plow farmers and marble masters, the Greek and Slavic caravans and castrated slaves.

The first item of the goods that went from the Abbasids to the Byzantine country was the spice. Among these black pepper, cinnamon, clove, coconut, sugar cane and like these. Also musk and sable fur can be added. These were very popular in The Byzantines. Apart from the eastern goods that the Abbasids mediate to the West, the other produced goods from wide territory that are sold by the Byzantines should not be forget.

The Arab Byzantine commercial relations that began in the fifth century became more regular and wide-ranging activity during the Abbasid period. In addition to this, Eastern goods was transferred to Byzantine via ports on the coasts of the Red Sea, Mediterranean and Black Sea. These are Jeddah, al-Cer and Kulzum in the Red Sea; Alexandria and Antakya in the Mediterranean and Trabzon along the Black Sea coasts. It is on the road leading to the harbor and warehouse; Damascus, Aleppo, Rakka, Balis in Syria with Arzen in Eastern Anatolia and cities like Artenuç on the Çoruh coast as a trading station, reached prosperity and wealth. In the mentioned study, it is understood that there is an intense relationship Byzantine and Arabs based on trade. It has been proven that the relations of Abbasids and Byzantium are not based solely on war, tension, and hostility. These two different civilizations to be in communication outside the war.

Keywords: Abbasids, Byzantine, Commerce, Antakya, Trabzon, Alexandria, Red Sea

1.Giriş:

İslam öncesi Mekke, Bizans ile birçok özel ilişkiler geliştirmiş durumdaydı. Hamidullah, oryantalist Lammens'e dayanarak Roma İmparatorlarının güç ve nüfuzlarını Mekke'ye kadar yaymak istediklerini aktarmaktadır. Bir Roma imparatoru (muhtemelen I. Theodose, 379-395) Mekke'de iktidarı ele geçirmesi için Hz. Muhammed'in dedelerinden Kusay'a yardım etmişti. Kusay, Kuzey Arabistan'lı Kudâ'a kabilesi ile akrabalık bağlarına sahipti. Bu kabile Bizans etki ve nüfuzu altında yaşaması dolayısıyla İmparatora bu yolla Mekke'yi kendi ülkesine katma umudu da vermiş olmalıdır. Dostane bir şekilde devam eden Mekke Bizans ilişkileri Kusay'ın torunlarından Haşim'in 467 yılında Büyük Leon'dan Filistin'e Mekkeli ticaret kervanlarının gönderilmesi konusunda bir imtiyaz fermanı almasıyla daha sağlam bir zemine oturmuştur. İmparator ayrıca Habeşistan'a giden Mekkeli ticaret kervanlarına aynı muameleyi yapması için Necaşi'ye hitaben yazılmış bir tavsiye mektubu da vermiştir.

Anlaşmanın muhtevasına gelince; Bizans kanunları silah, altın, şarap, zeytinyağı ve diğer bazı ürünlerin Arabistan'a ihracını yasakladığı bilinmektedir. Arap tacirlerin girip mal satabilecekleri bölgeler de sınırlandırılmış olup bunlar sınır kapılarında çok sert ve katı bir gümrük kontrolünden geçmekteydi (Hamidullah, Cilt. I, 1993:331).

Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce Suriye'ye iki defa seyahat ettiği ve bunların ikisinin de ticari maksatlı olduğu bilinmektedir (Hamidullah, Cilt. I, 1993:332). Mekke'de İslam öncesinden itibaren ticari işlemlerde Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde ilk İslam parası basılıncaya kadar Bizans dinarlarının (*denarius*) kullanıldığı bilinmektedir (Belâzürî, 1900:471; Maverdî, 1985:196; Hizmetli, 2010: 82).

Hz. Muhammed Döneminde Bizans ile diplomatik ve askeri ilişkilerin kurulduğu bilinmektedir. Hz. Muhammed Bizans İmparatoru Herakleios'a İslam'a davet mektubu gönderdiği gibi,¹ Bizans'a bağlı vassal devletlere de elçi ve mektuplar göndermiştir. Bu dönemde Bizans ile ilk askeri ilişkinin Mûte savaşıyla başladığı ve akabindeki Tebuk seferi ile sonlandığı kabul edilmektedir (Hamidullah, Cilt. I, 1993:332-341).

Raşid Halifeler dönemi, İslam dininin Arap yarımadası dışında hızla yayılmaya başladığı ve Bizans'ın uzun yıllar korumak için mücadele verdiği toprakların Müslümanların eline geçtiği bir süreci temsil etmektedir. Bizans bu dönemde yapılan fetihler sonucunda kısa bir süre içerisinde Filistin, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'dan el çekmek zorunda kalmıştır. Bu fetihler içerisinde Hristiyanlığın dini merkezi Kudüs (637)'ün fethi ile dini olarak, tahıl ambarı olarak görülen Mısır'ın ve özellikle ticaret liman şehri İskenderiye'nin fethi ile de ekonomik olarak Bizans imparatorluğu ağır kayba uğramıştır (Ostrogorsky, 1999:107 vd.; Fayda, Cilt. XVIII: 329-330). Bizans İmparatorluğu donanması sayesinde İslam saldırılarını Ege Denizi, Adriyatik ve İtalya'nın güney sınırlarından püskürtmeyi başarmışsa da, Tiran denizi bütünüyle Sarazen'lerin² egemenliği altına girmiştir. Balear adaları, Korsika, Sardinya ve Sicilya, bu denizi, güneyden ve batıdan kuşatan Araplara bölgedeki egemenliklerini tamamlayan deniz üsleri sağlamışlardır. Sekizinci yüzyılın başından itibaren bu büyük deniz dörtgeni içindeki Akdeniz ticareti mahvolmuş, tüm ekonomik hareket şimdi Bağdat'a yönelmiştir. Hristiyanlar artık burada tahta bile yüzdüremez olmuşlardır (Pirenne, 2012:10-11).

Emeviler döneminde (661-750) Bizans'la ilişkilerde savaşlar belirleyici rol oynamıştır. Bizans topraklarına yaz ve kış seferlerinin düzenlendiğini ve İslam ordusu ile Bizans ordusunun karada ve denizde karşı karşıya geldiği görülmektedir. Ayrıca çeşitli sosyal ve kültürel alanlarda

¹ Hz. Muhammed'in Herakleios'a gönderdiği mektubun aslı için (Hamidullah, Cilt. I, 1993:343-350.)

² Sarazen veya Saraken (Saracen): Avrupalıların genel olarak Müslüman Araplara verdikleri ad.

karşılıklı ilişkiler kurulmuş ve bunları yürütmek için de diplomasiden yararlanılmıştır (Avcı, 2003: 69; Yiğit, Cilt. XI: 89 vd). Mukaddesî (Makdisî)'ye göre bu dönemde Müslümanlar savaş esiri satın almak, mektup götürüp getirmek, savaş ve ticaret yapmak maksadıyla Konstantinopolis (İstanbul)'e gidip geliyorlardı (Mukaddesî, 2015: 158).

Abbasiler dönemine gelindiğinde, II. Halife Ebu Cafer el-Mansûr döneminde Bizans'tan gelen elçilerden söz edilmektedir. Bu elçilere yeni kurduğu Bağdat'ı gezdiren halife, onların o zaman dairevi şehrin içinde olan pazarların şehrin güvenliği için tehdit oluşturacağını söylemeleri üzerine, pazarları şehrin dışına, Bâbü'l-Kerh, Bâbü's-Şa'ir ve Bâbü'l-Muhavvel semtlerine taşınmasını emretmiştir (Hatîb El-Bağdadî, Cilt. I, 78-80; Taberî, Cilt. IV, 1407: 479-480; Yakut El-Hamevî, Cilt. IV, 1995: 448; M. Cevad-A.Suse, 1958:52; Hizmetli, 2012: 56).

El-Mansûr'dan sonra halife olan Mehdî'nin (775-785) halifeliğini tebrik için birçok elçinin geldiği, bunlar arasında Bizans İmparatoru IV. Leon'un (775-780) elçisinin de bulunduğu kaydedilmektedir. Mühendislik bilgisine de sahip olduğu anlaşılan elçi Bağdat'ta bir süre kalmış ve "Reha'l-Batrîk/Elçi Değirmeni" adlı büyük bir değirmen inşa etmiştir. Sarât nehirlerinin kavuştuğu yerde yüz tane öğütücü taşlı olarak inşa edilen ve yıllık geliri 100 milyon dirhem olan bu değirmene "Ebu Cafer Değirmeni" de denilmektedir (Yakubî, 1892: 243; Hatîb El-Bağdadî, Cilt. I, 91-92; Yakut El-Hamevî, Cilt. III, 1995: 31-32; Strange, 1993:142-143).

Abbasi Bizans ilişkilerinde savaş ve barış iç içeydi. Rivayete göre, Halife Harunürreşîd'in Ereğli'yi fethi sırasında alınan esirler arasında Bizans imparatoru Nikephoros'un oğlunun nişanlısı da bulunmaktaydı. İmparator, çeşitli hediyeler ve bir mektupla birlikte gönderdiği iki özel elçi aracılığıyla yardımına muhtaç olduğunu belirtmiş ve oğlunun nişanlısının kendisine gönderilmesini rica etmişti. Halife İmparatorun bu ricasını kabul etmiş, gelin adayını şanına layık bir törenle kendi otağı içerisinde değerli eşyalar ve kıymetli hediyelerle Birlikte Bizans sarayına yollamıştır. Halifenin bu jestine karşılık imparator da elçisi aracılığıyla halifeye minnetini ifade etmek için 50,000 dirhem, 100 katı ipek 300 kat kıymetli elbise, on iki şahin, dört av köpeği ve üç at hediye göndermiştir (Taberî, Cilt. IV, 1407: 677).

Halife Me'mun'a Bizans imparatorlarından birinin gönderdiği hediyeler sunulmuştu. Me'mun bu hediyelerin yüz katının imparatora gönderilerek "böylece İslam'ın izzetini ve Allah'ın Müslümanlara verdiği nimetleri görmesini" istemiştir. Bizanslılar için en değerli hediye misk ve samur olduğunu öğrenen Halife, gönderilecek hediyelere 200 ritl³ misk ve 200 samur derisi eklenmesini emretmiştir. (Avcı, 2003: 99).

2. Abbasi Bizans Ticari İlişkileri

Hint ve Çin mallarının bir kısmının Kızıldeniz yoluyla geldiği biliniyor. Kızıldeniz'deki önemli limanlar Cidde, Medine'nin limanı el-Cer ve körfezin kuzey batısında eski Kulzum (Clisma) idi. Cidde, VII. Yüzyıl ortalarına doğru Acem tüccarları tarafından kurulmuş ve Halife Osman tarafından Mekke'ye liman olarak seçilmiş bir şehirdir. Mekke'ye iki millik mesafede ve deniz kenarında bulunan Cidde, mamur, tüccarın ve ticaret mallarının bol bulunduğu bir şehirdir. Mekke'den sonra tacirlerin ve ticaret mallarının bu kadar bol bulunduğu başka şehir yoktur. Tacirlerin çoğu İranlıdır. Mekke'nin ticari refahından faydalandığı gibi, Kızıldeniz seferlerinin durak iskelesi olduğu için önemini de kaybetmemiştir. O zaman Medine'nin limanı olan el-Cer, deniz kıyısında, Medine'ye üç günlük mesafededir. Cidde'den küçüktür. Çin, Hint ve Habeşistan gemilerinin uğrağı idi. Nihayet Körfezin kuzey batısındaki eski Kulzum, Mısır ve Suriye'nin ortak limanı işlevi gördüğü için refah içindeydi (Heyd, 2000:41-42; İstahrî, 1967:19).

³ Ritl: Prensipite 12 Ukiyye olup Bağdat ritli 130 dirhem=406,25 grama denk idi (Hinz, 1990: 38-39).

Abbasi İmparatorluğunun iç ticareti inceleme konusu dışında olduğundan önce Kızıldeniz'den yukarıya çıkan malların Akdeniz'e nasıl götürüldüğünü incelemek gerekiyor. İlkçağlarda Kızıldeniz'in en kuzey noktasını (Kulzum) Mısır'ın başkentine bağlayan kanal, yalnız ticari çıkarlar için değil, çorak ve verimsiz Arabistan'a Mısır buğdayını daha kolay ve çabuk ulaştırmak için onarılmış (643), VIII. Yüzyıl başlarında kanal yeniden kumlanarak dolmaya başladı. Bir isyan yatağı haline gelen Medine şehrine yiyecek gitmesini engellemek için bizzat Mısır'ı yönetenler tarafından işe yaramaz hale getirildi (761 veya 762). Kanalın kullanılabilirdiği dönemde tüccar mallarını Kahire'ye bu yoldan götürmekte ve oradan da Nil vasıtasıyla Akdeniz'e sevk etmekteydi (Heyd, 2000:47). İki denizi Süveyş berzahı arasından birbirine bağlayacak bir kanalın inşası Doğu ile Batı arasındaki ticari ilişkilere daha farklı bir işleyiş tarzı getirebilirdi. Halife Hârûnürreşîd'in bunu düşündüğü, fakat bu şekilde Bizanslıların Kızıldeniz'e varmak için kendilerine apaçık bir yol bulmuş olacakları ve buradan hacca engel olacak asker gönderecekleri hatırlatılınca bu fikrinden vazgeçtiği söylenmektedir (Heyd, 2000:47; Kramers, 1934: 28).

Bu noktadan sonra Kızıldeniz yoluyla gelen eşyayı Batıya götürmek için ya deve sırtında Nil'e kadar taşıyarak oradan nehri izleyerek aşağı indirmek yahut da doğrudan doğruya Süveyş berzahı üzerinden yalnız karayoluyla denize ulaştırmak mecburiyeti doğdu. Her iki yol ile de çölden geçmemek mümkün değildi. Bu yollardan birincisi doğrudan doğruya İskenderiye'ye varıyordu. Heyd'in naklettiğine göre, Arapların fethinden sonra 670'e doğru Mısır'ı baştanbaşa gezen seyyah Arcluf, hala İskenderiye'nin dünya ticaretinin işlek bir buluşma yeri olduğundan ve sayısız milletlerin ihtiyaçlarını oradan sağladıklarından söz etmektedir (Heyd, 2000:47). Kızıldeniz'den gelen malların bir kısmı Süveyş berzahı yoluyla hala zenginliğini ve önemini koruyan Faramiah (eski Peluse) şehrine götürülüyordu. Bu yolun önemi kara yolculuğunu dört veya beş güne indirmesinden kaynaklanmaktaydı (Heyd, 2000:47-48).

Doğudan Cidde'ye getirilen mallar ise bizzat hacılar veya onlara eşlik ederek Mısır'a giden Mısırlı ya da Şam yönünde götüren Suriyeli tüccarlar tarafından satın alınmaları durumunda Batıya ulaşabilirlerdi. Ziyaretçilerin büyük kısmı doğrudan Şam yönünde hareket ediyorlardı. Bu şehir birçok önemli yolun birleştiği buluşma noktası idi. Böylece kuzeyden gelen hacılar orada birleşiyor, Mekke'ye kadar beraberce yolculuk yaptıktan sonra dönüşte buradan ayrılıyorlardı. Bu devamlı hareketlilik Şam'a birçok eşyanın gelmesine sebep oluyor ve Cıraplus, Beyrut, Sur ve Acre limanları birkaç günlük mesafede olduklarından ortaçağlarda ihtiyaçlarını kolayca sağlayabiliyorlardı. Özellikle Suriye'ye giden önemli bir yol daha vardı. Bu Basra körfezinden Akdeniz yakınlarına kadar sefere elverişli olan Fırat nehri idi. Bağdat ve Basra şehirlerinden itibaren nehir boyunca veya nehir kıyısını takip eden kervan yolu ile hiç durmayan bir mal akını devam ediyordu. Eski Arap coğrafyacılarına göre bu güzergâh üzerinde iki önemli nokta vardı: Rakka ve Balis şehirleri. Fırat kıyısında küçük bir yerleşim yeri olan Balis, Irak'tan Şam'a giderken Şam arazisinin ilk şehridir. Burası mamur bir güzergâhtır. Balis aynı zamanda Şam halkının Fırat kıyısındaki limanıdır. Bu durum Suriyeli tacirlerin X. Yüzyılda buraya geldiklerine ve sınırları üzerinden doğuya gitmek ve sonra yine geri dönmek üzere gemilere bindiklerini açıkça göstermektedir (İstahrî, 1967: 62; Heyd, 2000:49). Buradan Batıya doğru iki günlük mesafede Kuzey Suriye'nin ticari merkezi olan Halep şehri bulunuyordu. Buraya gelen malların bir kısmı Antakya yönünde yoluna devam ediyor ve bu şehirden çok uzak olmayan bir yerde denize varıyordu. Antakya ile Halep arasındaki ticari ilişkiler haçlılar öncesine kadar devam etmiştir. 966-968 arasında Antakya ve civarını Araplardan alan Bizanslılar hemen Halep'in iç işlerine karışmaya başlamışlardır (Heyd, 2000:49). İbnü'l-Adîm, Antakya valisi ile 359 senesi safer ayında/ Ocak 970'te yapılan bir anlaşmadan söz ediyor. Bu anlaşmanın ticaretle ilgili hükümleri arasında "Bizans kervanlarına Halep topraklarından geçince şehre varıncaya kadar her türlü tehlikeden korunmaları için yeterli miktarda muhafız verileceği" yer almaktadır. Ayrıca eşyadan alınacak vergilerin miktarını tespit eden kurallar konulmuştur. Ticarete konu eşya listesinde altın, gümüş, Bizans ipeklileri, ham ipek, kıymetli taşlar, inciler, dibalar,

Turkish Studies

elbiselik kumaşlar, keten bezi, evcil hayvanlar vb. bulunmaktadır (Ebü'l-Kâsım, Cilt. I, 1262:31; Heyd, 2000:50). Bu metin bize Antakya ile Halep arasında muntazam kervan seferlerinin yapıldığını göstermektedir. Antakya, Fırat nehrini takip ederek Halep yoluyla gelen eşyayı tekrar denize göre sevk ettiğine göre, burasının Haçlı seferlerinden çok daha önce önemli bir antrepo olduğu anlaşılmaktadır.

Acaba Doğu malları Batıya başka hangi limanlardan gidebiliyordu? İstahrî'ye göre Trabzon, Bizanslıların sınır şehridir. Bütün tüccarlar orada toplanır ve ticaret için Bizans'a gider. Bizans ürünü ipek brokar kumaşlar (*debâbic*), ince saf ipek kumaşlar, Bizans elbiseleri hepsi Trabzon'dan ihraç edilir (İstahrî, 1967:188). Mukaddesî de Trabzon'da Müslümanların varlığından söz etmektedir (Mukaddesî, 2015: 159). Mes'udî, burasının her yıl birçok Müslüman, Bizans, Ermeni ve başka milletlerden tüccarın sık ziyaret ettiği ve birçok pazarın kurulduğu deniz kıyısında bir şehir olduğunu kaydetmektedir (Mesudî, Cilt. I, 75). Burada yazarlar söz konusu etmeseler de Müslüman ve Ermeni tüccarların kendi mallarını bu pazara getirdikleri kesindir. Ancak bu malların Abbasi imparatorluğunun neresinden geldiği meselesi önemlidir. Bu dönemde Anadolu henüz Bizans hâkimiyetindeydi. Öte yandan Suriyeli Müslüman tüccarların Bizans'la iş yapmak için bu kadar uzak ve dolambaçlı yolu kullanmaya da ihtiyaçları yoktu. Bu yüzden bu tüccarların Dicle, İran veya Buhara halkından olmaları gerekir. Bunların takip ettikleri yolu çizecek verilere ne yazık ki sahip değiliz. Ancak bunların bir durak yerini belirtebiliriz. Burası sonradan Erzurum adını alacak olan çok mamur Arze veya Arzen şehridir.⁴ Burada yerli ve yabancı tüccarlar İran, Hindistan ve Asya'nın farklı ülkelerinin mallarını alıp satarak servet sahibi olmaktadır. Buradan anlaşılan Erzurum'un ticari öneminin öteden beri Asya içlerinden Trabzon'a gelen büyük yol üzerindeki önemli ticari merkezlerden biri olmasından kaynaklandığı açıktır. Eski Arzen şehrindeki refahın sebebi de aynıydı. Dönemin Müslüman ve Ermeni tüccarlarının Trabzon'a gitmek için bugünkü torunlarını takip ettikleri yolları izledikleri kesin gibidir. Bunun yanında iç Asya mallarının Trabzon'a gelmesini kolaylaştıran başka bir şehirden söz edilmektedir. Gürcistan'da Çoruh nehri yakınlarında Artenuç adında küçük bir köy vardı. Burasının eskiden kale ve ticaret yeri olarak önemi vardı. X. Yüzyılda buraya bir taraftan Ermenistan ve Suriye'den, diğer taraftan İberie (Gürcistan), Abezie'den ve Trabzon'dan tüccarlar gelirdi. Şehrin aldığı vergilerin yüksekliğine bakılarak buradaki ticaret faaliyetinin önemi hakkında fikir sahibi olunabilir. Buralar coğrafi durum nedeniyle Trabzon Rumlarından çok Colchide (Kolhis veya Kolkhis)⁵liler tarafından ziyaret edilmekteydi (Heyd, 2000:51-52).

Sonuç olarak X. yüzyılda Bizans hududunda bulunan Trabzon liman şehri İslâm ve Bizans ticaretinin bulunduğu en önemli pazardı. Burada birçok Müslüman tâcir yaşamakta, Trabzon hükümeti gümrük gelirlerinden büyük faydalar sağlamaktaydı (Kramers, 1934:37).

Doğu ve Batı arasındaki yolların incelenmesini tamamlamak için Müslümanların kuzey sınırlarını da düşünmek gerekir. Bu sınır güney yarısına sahip oldukları Hazar Denizi'nden doğudan Aral Denizi'ne kadar uzanıyordu. Buralarda da büyük bir ticarî faaliyet söz konusuydu. Geniş ilişkileriyle Semerkant, Buhara ve eski Rey gibi büyük pazarların komşuluğundan başka, İran kuzeyinin çok ileri sanayii tarafından da beslenmekteydi. Bütün Hazar Denizi kıyılarına sıralanmış limanlarda, kuzeydoğuda Abiskun'dan Estarabad'a, güneyde Derbend'e kadar büyük bir seyrü sefer

⁴ 1049 yılında muzaffer olan Selçuklular Arze'yi ele geçirdiler, değerli madenlerden ve imalat sanayii ürünlerinden oluşan çok büyük ganimetler elde ettiler. Şehri yaktılar ve halkı toptan öldürdüler. Kurtulabilenler çoktan beri metruk kalmış olan Theodosopolis şehrine sığındılar. Yerlerini değiştirirken de bu şehre yine yıkılmış olan Arzen'in adını verdiler ve kalelerinden dolayı "Roum-Romalı" lakabını da eklediler. Sonraları bu isim Arzen-Roum veya Erzurum şeklini aldı. Durum düzelince de şehir halkı ticari faaliyetlerine yeniden başladı (Heyd, 2000:51).

⁵ Kolhis ya da Kolkhis (Eski Lazca: K'olxa, Abhazca: Kolkhida, Gürcüce: K'olxeti, Urartuca: Qulha) Antik Çağ'da Kafkas kökenli Tzan (Laz-Megrel) kabilelerinin kurduğu krallık (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kolhis>).

faaliyeti vardı. Esterabad şehri, ipekli elbiseler, başlıklar ve takkeler ihraç ediyordu. Derbent pazarları da bütün sahil ticaret ürünlerini bir araya topluyordu. Hazar denizi civarında toplanan ürünlerin Karadeniz'e hangi yolla gittiğini bilecek verilerden olunduğunun bilinmesi gerekir. Yalnız şunu hatırlamakta fayda vardır ki, Kafkas halkından olan Kazaklar bir yandan Hazar denizi kıyılarının Müslüman sakinleriyle öte yandan Trabzon Rumlarıyla aktif ticari ilişkilerde bulunmaktaydı. Ancak bunlar da pazara yalnız kendi ürünleri götürmekte ve kendi ihtiyaçlarını satın almakla yetinmişler, Rumlara Doğu mallarına duydukları ihtiyacı gidermede aracılık etmeyi hiç düşünmemişlerdi. Hazar Denizi civarının sakinlerinin ticaretlerine büyük bir canlılık kazandırmak için kuzeye doğru büyük bir açık kapıları vardı, bu Volga yatağı idi. Hazarların kralları bu bölgede birçok şeyi düzene koydular, Yahudilerin, Hristiyanların ve Müslümanların memleketlerine serbestçe yerleşmelerine, kendi dinlerini serbestçe korumalarına ve kazâ (*kadılık*) hakkının dindaşları tarafından kullanılmasına izin verdiler. Bundan sonra Arap tüccarları Hazarların başkenti ile Hazar Denizi'nin kuzey taraflarıyla daha düzenli ilişki kurabildiler. Volga ağzı üstlerinde bulunan İtil şehri onların gemilerinin ve kervanlarının gelişine tanık oldu. Gemiler için hareket noktalarından biri Esterabad Limanı, kervanlar için de sınır şehri olan ve Aral Denizi kıyısında bulunan Curcaniye şehri idi. İlerde Arapların İtil'e varmakla kalmadıklarını ve kürk ticareti yapmak için Volga Nehri'nin yukarısına çıkarak Rusya'nın ta göbeğine girdikleri görülecektir. X. asırda kuzeyde Volga bölgesinde yaşayan halk zümreleriyle yapılan canlı bir kara ticareti dikkati çekmektedir. Fakat Hazar Denizi, bu denizin İran'daki merkezlere ve Semerkant ve Buhara gibi şehirlere ve bunların hinterlandlarına yakınlığı sebebiyle ticari alışverişin sahnesi olarak görülmektedir. Müslüman tâcirler buralara hurma, şeker, pamuklu ve yünlü kumaşlar, demirden mamul alet edevat ve cam eşya ihraç ederler ve bunlar karşılığında buralardan diğer birçok eşya arasında baharat, kâfur, iç Asya'dan ipek ve Afrika'dan da fildişi, siyahî köleler ithal ederlerdi. El-Câhiz, Hazar'dan gelen mallar arasında köle, cariyeye, yumurta, zırh ve miğfere yer veriyor (Câhiz, 1983:28; Hitti, Cilt. II, 1995:529; Heyd, 2000:47, 52-54).

Bizans ülkesinden Bağdat pazarlarına pek çok mal geliyordu. Bunların başlıcaları: Meşhur Bizans ipek elbiseleri, keten elbiseler, kilim, güzel kokulu bitkiler, zamk, sakız ağacı reçinesi, deriler, postlar, samurlar ve kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, sağlam kilitler, muhtelif ilaçlar, halis Bizans dinarı, seramik kaplar (*beryun*), bahar gülleri (*ebrun*), atlas, saf ipek, çevik savaş atları, pirinç madeni, badem, mercan, pantolon kemerleri (*uçkur-tikek*), su mühendisleri, ziraat uzmanları, saban süren çiftçiler ve mermer ustaları, rum ve Slav cariyeler ve hadım köleler (İbn Hurdazbih, 1889:92; El-Câhiz, 1983:24-25; Yakubî, 1892:27; Ed-Dûrî, 1974:141).

X. yüzyılın başları Doğu Avrupa ile ticaretin zirvesiydi. Abbasî Devleti'nden bu ülkelere çok miktarda mal ihraç edilmekteydi. Irak ticareti de bunun önemli bir parçasıydı (Ed-Dûrî, 1974:153-154).

Bizans imparatorluğunda ticari önemi olan mal ve hizmetler, konuyla ilgili faaliyet gösteren loncalara ilişkin bilgilerden çıkarılabilir. Çok gelişmiş balmumu, merhem ve baharat ticaretini Merhemiciler, sabuncular ve sabun imalatçıları, mum imalatçıları ve attârlar loncaları ellerinde tutmaktaydı. İpek ticaretinin Bizans için taşıdığı olağanüstü önem dolayısıyla ipeğin işlenmesi ve pazarlanması ile birçok lonca meşgul idi. Bu alanda çok geniş bir uzmanlaşma ve imalatçı ile tüccar arasında çok açık bir ayrılık görülmekteydi. İpek iplikçileri, ipek dokuyucuları, ipek boyacıları, ham ipek tacirleri, Suriye menşeli ipek kumaş satıcıları ve ipek elbise satıcıları kendilerine mahsus ayrı loncalara oluşturmuşlardı. Keten tacirleri ve dericiler de ayrı loncalara sahiptiler (Ostrogorsky, 1999:236).

13. yüzyıla kadar ortaçağ ticaretini canlandıran başlıca unsur uzak mesafe ticaretiydi. Bu ticaretin birinci kalemi baharattı ve sonuna kadar da bu yerini korumuştur. Arabistan, Hindistan ve Çin'den gelen kervanlarla yüklü miktarda baharatın taşındığı Suriye, yeni deniz yollarının

bulunmasıyla bu işi bizzat Portekizlilerin yapmasına kadar Avrupa gemilerinin başlıca hedefiydi. Hem kolay taşınması hem de karlı oluşu baharata üstünlük sağlıyordu. Tüccar gemilerinin değerli yükünü birkaç yüz tonluk karabiber, tarçın, karanfil, Hindistan cevizi, şeker kamışı vs. oluşturmaktaydı. Bunlar için yapılan taşıma ve indirme masrafı ağır hammaddeler ve günlük ihtiyaç maddelerine göre oldukça düşüktü. Bu yüzden de ortaçağ ticareti bir lüks mallar ticareti olarak kalmıştır (Pirenne, 2012: 162-163).

3. Sonuç

Arap-Bizans ticari ilişkilerinin başlangıcı o dönemde Mekke'nin liderliğini yürüten Haşim'in 467 yılında imparator Büyük Leon'dan Mekkeli ticaret kervanlarının Filistin'e gönderilmesini içeren imtiyaz fermanını almasına dayanmaktadır. Ayrıca İslam öncesi Mekke'de ticari işlemlerde Bizans dinarlarının kullanılması da bu bağların sürdürüldüğünü gösteren bir olgudur. Hz. Muhammed döneminde başlayan diplomatik ve askeri ilişkiler Raşid halifeler döneminde Filistin, Suriye ve Mısır ve Kuzey Afrika'nın Bizans'ın elinden çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Dönemin tahıl ambarı Mısır ve ticaret limanı İskenderiye'nin Müslüman Araplar tarafından fethi sonucunda Bizans ağır kayba uğramıştır. Öyle ki sekizinci yüzyılın başından itibaren Akdeniz ticareti mahvolmuş, tüm ekonomik hareket şimdi Bağdat'a yönelmiştir. Hıristiyanlar burada artık tahta bile yüzdüremez olmuşlardır. Bizans'la ilişkilerde savaşların belirleyici olduğu Emeviler döneminde sosyal ve kültürel ilişkiler de kurulmuştur. Mukaddesî'ye göre bu dönemde Müslümanlar savaş esiri satın almak, mektup götürüp getirmek, savaş ve ticaret yapmak için Konstantinapolis (İstanbul)'e gidip gelmekteydi.

Abbasiler döneminde II. Halife el-Mansûr döneminde yeni kurulan Bağdat'ı ziyaret eden Bizans elçilerinin, şehirle ilgili izlenimlerini halifeye aktardıkları ve onların tavsiyelerinin de etkisiyle dairevi şehir içindeki pazarların surların dışındaki bölgelere taşındığı kaydedilmektedir. Halife Hârûnürreşîd döneminde Ereğli seferi sırasında esir alınan İmparator Nikephoros'un oğlunun nişanlısı, imparatorun şahsi ricası üzerine halifenin otağı içerisinde değerli eşyalar ve kıymetli hediyelerle Bizans sarayına gönderilmiştir. Halifenin bu jestine imparator, 50.000 dirhem, 100 katı ipek 300 kat kıymetli elbise, on iki şahin, dört av köpeği ve üç at hediye göndererek minnettarlığını göstermiştir. Halife Me'mun döneminde Abbasilerin ekonomik refahın zirvesinde olduğu halifenin Bizans imparatorundan gelen hediyelere yüz katının gönderilerek mukabeleyi emretmesinden anlaşılmaktadır. Bu anekdottan Bizanslılar için en kıymetli hediye misk ve samur olduğu bilgisi edinilmektedir.

Abbasi Bizans ticari ilişkilerini incelerken esas olarak Doğu malları olarak da nitelenen Hint ve Çin mallarının hangi yollar ve güzergâhlar üzerinden Bizans'a aktarıldığı hususu önem kazanmaktadır. Bu malların en azından bir kısmının Kızıldeniz yoluyla geldiği bilinmektedir. Kızıldeniz'e gelen bu malların aktarıldığı başlıca limanlar ise Mekke'nin limanı Cidde, Medine'nin limanı el-Cer ve körfezin kuzey batısında eski Kulzum idi. Bu sonuncusu Mısır ve Suriye'nin ortak limanı olduğundan refah içindeydi. Kızıldeniz'in kuzey noktasını Mısır'ın başkentine bağlayan kanalın kullanılabilirdiği dönemlerde tüccar mallarını Kahire'ye bu yoldan götürmekte, oradan da Nil nehri vasıtasıyla Akdeniz'e sevk etmekteydi. İki denizi Süveyş berzahu üzerinden Akdeniz'e bağlayacak bir kanal inşasını Halife Hârûnürreşîd'in düşündüğü ancak bu şekilde Bizanslıların kutsal topraklara saldırabilecekleri hatırlatılınca vazgeçtiği rivayet edilmektedir. Bu noktadan sonra kervanlarla Nil'e veya Süveyş berzahu üzerinden doğrudan karayoluyla Akdeniz'e taşınan mallar ya İskenderiye'ye ya da Faramiah'a götürülmekteydi.

Doğu'dan Cidde'ye getirilen mallar ise bizzat hacılar veya onlara eşlik eden Mısır'a giden mısırlı veya Şam yönüne giden Suriyeli tüccarlar tarafından satın alındıklarında Batı'ya ulaşabilmekteydi. Ziyaretçilerin çoğu birçok önemli yolun birleştiği bir buluşma noktası olan Şam

yönüne hareket ediyordu. Bu hareketlilik Şam'a bir nevi aktarma istasyonu işlevi kazandırmıştı. Suriye'ye giden önemli bir yol ise Basra körfezinden Akdeniz'e kadar sefere elverişli olan Fırat nehri idi. Devamlı bir mal akınının bulunduğu bu güzergâhta Rakka ve Balis şehirleri iki önemli noktayı oluşturmaktaydı. Balis'ten Batı'ya doğru iki günlük mesafede Kuzey Suriye'nin ticari merkezi Halep şehri yer almaktaydı. Halep'e gelen malların bir kısmı Ankatya'ya doğru devam ederek denize varmaktaydı. İbnü'l-Adîm tarafından nakledilen 970 tarihli anlaşmanın ticaretle ilgili hükümlerinden Antakya ile Halep arasında muntazam kervan seferleri yapıldığı, Halep'ten gelen eşyayı denize sevk eden Antakya'nın Haçlı seferlerinden çok önce önemli bir antrepo olduğu anlaşılmaktadır.

Doğu mallarının Batı'ya nakledildiği önemli güzergâhlardan biri de Bizanslıların sınır şehirlerinden biri olan Trabzon'dur. Burası İslam ve Bizans ticaretinin buluştuğu en önemli pazardı. Bu pazara Müslüman ve Ermeni tüccarların kendi mallarını da getirdiği kesindir. Birçok Müslüman tüccarın yaşadığı Trabzon'da hükümet gümrük gelirlerinden önemli faydalar sağlamaktaydı. Bu malların nereden geldiğini belirleme imkânı bulunmasa da –Dicle, İran veya Buhara halkından olabilirler- bunların durak yerleri bilinmektedir. Burası sonradan Erzurum adını alacak olan Arzen şehridir. Yerli ve yabancı tüccarların İran, Hindistan ve Asya'nın farklı ülkelerinin mallarını satarak zengin oldukları bir şehirdi. Erzurum'un ticari önemi Asya içlerinden gelip Trabzon'a giden büyük yol üzerindeki önemli ticari merkezlerden biri olmasından kaynaklanmaktaydı. İç Asya mallarının Trabzon'a gelmesini kolaylaştıran başka bir şehir Çoruh nehri yakınındaki Artenuç isimli köydür. Eskiden kale ve ticaret merkezi olarak önemli olan buraya X. Yüzyılda Ermenistan, Suriye, Gürcistan ve Trabzon'dan tüccarlar gelmekteydi. Şehirden sağlanan vergi gelirlerinin yüksekliği ticari faaliyetinin önemi hakkında fikir vermektedir.

X. yüzyıl Doğu Avrupa ile ticaretin zirvesi olup Abbasi devletinden bilhassa Irak'tan çok miktarda mal ihraç edilmekteydi. Bizans'tan Bağdat pazarlarına birçok mal gelmekteydi. Bunların başlıcaları: Meşhur Bizans ipek elbiseleri, keten elbiseler, kilim, güzel kokulu bitkiler, zambak, sakız ağacı reçinesi, deriler, postlar, samurlar ve kılıçlar, altın ve gümüş kaplar, sağlam kilitler, muhtelif ilaçlar, halis Bizans dinarı, seramik kaplar, bahar gülleri, atlas, saf ipek, çevik savaş atları, pirinç madeni, badem, mercan, pantolon kemerleri, su mühendisleri, ziraat uzmanları, saban süren çiftçiler ve mermer ustaları, Rum ve Slav cariyeler ile hadım köleler idi.

Abbasilerden Bizans ülkesine giden malların birinci kalemini baharat oluşturmaktaydı. Bunlar arasında karabiber, tarçın, karanfil, Hindistan cevizi, şeker kamışı vb. bulunmaktadır. Bu mallara Bizanslılarca çok tutulan misk ve samur derisi de eklenebilir. Abbasilerin Batı'ya nakline aracılık ettikleri Doğu malları dışında iki kıtaya yayılmış ülkenin geniş topraklarından çıkarılan veya oralarda üretilen başka birçok malı da Bizanslılara sattıkları fikri de yabana atılmamalıdır.

V. yüzyılda başlayan Arap Bizans ticari ilişkilerinin Abbasiler döneminde daha düzenli ve geniş çaplı bir faaliyete dönüştüğü, Doğu mallarının Bizans'a Kızıldeniz, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki liman ve antrepolar aracılığıyla aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar Kızıldeniz'de Cidde, el-Cer ve Kulzum; Akdeniz'de İskenderiye ve Antakya ile Karadeniz kıyısındaki Trabzon'dur. Bu liman ve antrepoları giden yol üzerinde Suriye'deki Şam, Halep, Rakka, Balis ile Doğu Anadolu'daki Arzen ve Çoruh kıyısındaki Artenuç gibi şehirler birer ticaret istasyonu olarak sürekli tüccar ve mal akışına sahne olarak refah ve zenginliğe kavuşmuşlardır. Yukarıda ayrıntılarının aktarıldığı çalışmamızda Bizans ve Arap ilişkilerinin temelinde ticarete dayalı yoğun bir ilişkinin var olduğu böylece anlaşılmaktadır. Böylece stratejik ticaret yollarına hâkim olan Abbasiler ile Bizans arasında savaş dışındaki iletişim sanılanın aksine giderek arttı; dolayısıyla bu farklı iki medeniyetin ilişkilerinin sadece savaş, gerginlik, düşmanlığa dayanmadığı da kanıtlanmış olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Avcı, Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.
- Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, Kahire, 1900.
- Câhız, *et-Tebessur bi't-Ticâre*, Beyrut 1983.
- Cevad, Mustafa- Sûse, A., *Delilu Haritatu Bağdad el-Mufasssal*, Irak 1958.
- Ed-Dûrî, Abdülaziz, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî fi'l-Karni'l-Râbi' el-Hicrî*, Beyrut 1974.
- Fayda, Mustafa, "Hulefâi Râşidîn", *DİA*, c. XVIII, s. 329-330.
- El-Hamevî, Yakut, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1995, c. IV.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, c. I.
- Hatîb El-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, Beyrut, c. I.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Z. Karal, Ankara 2000.
- Hinz, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Hitti, Philip Khuri, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995, c. II.
- Hizmetli, Mustafa, "Abbasilerde Para Basımı", *İstem*, Yıl:8, Sayı:15, 2010.
- Hizmetli, Mustafa *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara 2012.
- İbn Hurdazbih, *El-Mesalik*, Leiden, 1889.
- İbnü'l-Adim, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, (şamile), c. I.
- Yiğit, İsmail, "Emeviler", *DİA*, c. XI, s. 89
- İstahrî, *Mesalikü'l-Memalik*, De Goeje, Leiden 1967.
- Kramers, J. H., *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1934.
- Maverdî, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, Beyrut 1985.
- Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb*, (şamile), c. I.
- Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2012.
- Strange, Guy Le, *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, Frankfurt 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târîh*, Beyrut 1407, c. IV.
- Yakubî, *el-Büldan*, Leiden, 1892.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Hizmetli, M. (2016). "Abbasilerin Bizans İle Ticari İlişkileri / Commercial Relations of Abbasids with Byzantines", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/16 Fall 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10073>, p. 41-52.